

Кучер Галина Вікторівна, викладач
кафедри психологічних та педагогічних
дисциплін Тернопільського
національного економічного
університету

СИНЕРГІЯ ФОРМУВАННЯ АНТИЦИПАЦІЇ В УМОВАХ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВНЗ

У статті розглянуто методологічні основи формування антиципації в юнацькому віці. Автором запропоновано найбільш популярну теорію, що описує психологічну сторону цього явища. Проаналізовано узагальнену модель як інтегральну структуру процесу досягнення «очікуваної цінності».

Ключові слова: антиципація, очікувана цінність, інструментальність, теорія інструментальної мотивації, антиципуючий ефект.

В статье рассмотрены методологические основы формирования антиципации в юношеском возрасте. Автором предложен наиболее популярную теорию, описывающую психологическую сторону этого явления. Проанализирована обобщенная модель как интегральная структура процесса достижения «ожидаемой ценности».

Ключевые слова: антиципация, ожидаемая ценность, инструментальность, теория инструментальной мотивации, антиципующий эффект.

In the article methodological bases of forming of anticipation in young age are considered. The author proposed the most popular and interesting theory which describes the psychological side of this phenomenon. The generalized model as integral structure of process in achievement of the "expected value" is analyzed.

Key words: anticipation, expected value, tool strategy, theory of instrumental motivation, anticipation effect.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для України в культурно-цивілізаційному аспекті, європейська інтеграція – це входження до єдиної сім'ї європейських народів, повернення до європейських політичних і культурних традицій. Як свідомий суспільний вимір, перспектива європейської інтеграції – це вагомий стимул для успіху економічної і політичної трансформації, що може стати основою національної консолідації. Зазначені зрушення актуалізують процеси пошуку молодими людьми власної перспективи в житті, яка б найбільшою мірою відповідала їхнім здібностям і можливостям, і, водночас, реалізація якої дозволила б у майбутньому зайняти гідне місце в суспільстві.

Стан наукового розроблення проблеми. Сутність антиципації (від лат. *anticipatio* – передбачення, прогнозування, угадування наперед) та механізм її прояву пояснюється дослідниками по-різному. Методологічною основою дослідження антиципації є загальнонаукова методологія системного аналізу,

філософська та психологічна концепції життєдіяльності (К. О. Абульханова-Славська, Є. І. Головаха, С. Д. Максименко, Л. В. Сохань, Т. М. Титаренко), психологічна концепція антиципації (І. Г. Батраченко, Б. Ф. Ломов, О. В. Романенко, Л. А. Регуш, О. А. Сергієнко, Є. Н. Сурков).

З іншого боку, проблема антиципації розроблялась вченими й на власне психологічному рівні. Ці дослідження були проведені перш за все у зв'язку з вивченням мислення, де антиципація трактується як уявлення в свідомості людини у схематичній формі відповіді на будь-яку проблему ще до того, як вона буде реально розв'язана.

Процеси антиципації аналізуються як мисленнєві в працях А. В. Брушлінського, М. І. Воловікової, Б. Ф. Ломова, О. М. Матюшкіна, Л. О. Регуш, С. Л. Рубінштейна, Е. М. Суркова, Б. М. Теплова та інших. Ними переконливо доведено, що розв'язок будь-якої інтелектуальної задачі, здійснюється завдяки механізму прогнозування шуканого, бо антиципаційні процеси мають за свою мету пізнання майбутнього. Вони є особливою пізнавально-творчою активністю суб'єкту, яка дозволяє йому здійснити швидкий перехід від невідомого до відомого, тим самим рухаючи думку вперед та здійснюючи прорив у пізнанні.

Життєва перспектива у часовому вимірі, тобто бачення особистістю власного майбутнього у часі, його планування як послідовність досягнення певних життєвих цілей є більш дослідженою (К. Левін, В. І. Ковальов, Ж. Нюттен, Н. М. Толстих, Л. Франк та інші). Смисловий вимір (система особистісних смислів), що детермінований рівнем сформованості смислових утворень (О. Г. Асмолов, Є. З. Басіна, Б. В. Зейгарник, Д. О. Леонтьєв) та визначає спрямованість життєвої перспективи особистості, вивчений недостатньо.

Водночас, органічна взаємопов'язаність часового та смислового вимірів образу майбутнього, що є складовою уявлень особистості про світ та себе в цьому світі, виступає необхідною передумовою становлення узгодженої життєвої перспективи. Як складне утворення узгоджена життєва перспектива визначається усталеністю уявлень про майбутнє, засвідчує здатність особистості до ефективної самореалізації власного «Я», її готовність до прийняття рішень та самостійних дій у нових, незвичних умовах.

Дослідження процесу формування антиципації в юнацькому віці здійснюються вченими або шляхом безпосереднього аналізу суб'єктивної картини життєвого шляху (О. Кронік, В. Хомик) або шляхом опосередкованого аналізу у формі визначення цінностей, цілей, життєвих перспектив та життєвих планів (Є. Головаха, Ю. Миславський, Т. Снегирьова, Н. Толстих). Разом із тим, проблема життєвого самовизначення учнівської молоді висвітлена в науковій літературі недостатньо: відсутнє чітке визначення структури поняття, психолого-педагогічного механізму його реалізації. Особливої уваги й вивчення потребують аспекти взаємозв'язку зовнішніх та внутрішніх детермінант та їх впливу на ефективність антиципаційних механізмів в умовах навчально-виховного середовища.

Формулювання мети статті. Обґрунтувати методологічні основи синергії формування антиципації в умовах освітньої діяльності ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. За результатами емпіричного дослідження життєвих перспектив юнацької молоді І. Ф. Муханова дійшла висновку, що для раннього юнацького віку притаманними є два види життєвих програм: 1) з не розробленими життєвими цілями, 2) з розробленими цілями, проте не розробленими засобами реалізації. Недостатньо вмотивована оптимістичність – у ранньому юнацькому віці й тривога та песимізм у студентському віці, зосередженість на віддаленій життєвій перспективі у ранньому юнацькому віці та прагнення жити сьогоднішнім днем – у студентському, низька представленість цілей в далекій життєвій перспективі в обох вікових категоріях, порушення гармонійного взаємозв'язку між часовим та смисловим вимірами образу майбутнього особистості, вказують на необхідності надання психологічної допомоги старшокласникам та студентам стосовно сприяння становленню узгодженої їх життєвої перспективи [2].

Особливий інтерес мають дослідження антиципації в онтогенезі людини. Як показують генетичні дослідження (Ж. Піаже, Дж. Брунера, А. В. Запорожця та ін.), формувати й розвивати здібності, передбачати перебіг подій і діяти з випередженням – процес довготривалий і суперечливий. Дж. Брунер наголошує, що треба більш прискіпливо вивчати генезис розвитку у здатності до довільної самостійної діяльності, яка включає процеси передбачення. А. Валлон зазначає, що саме просторово-часові уявлення разом із словесним позначенням створюють умови для диференціації простору і часу, розмежування минулого, теперішнього та майбутнього. П. Фрес, коментуючи наукові спостереження А. Декролі та К. Дегана, вказує на механізм реалізації закону послідовності на основі поляризації минулого і майбутнього, реконструювання минулого і передбачення майбутнього під час формування у людини часової перспективи і розвитку мови.

Таким чином, до загальних факторів, що детермінують формування цих складних мотиваційних утворень відносять: По-перше – фактор очікування. Суб'єкт (індивід, група), вступаючи у відносини визначає потенційні умови, що дозволяють йому розробляти та здійснювати систему цілеспрямованих дій для підтримки активності і реалізації можливих досягнень. Єдність цих сторін відображає функціональну природу спонукальної і цілеспрямованої мотивації, заснованої на потребі в еквівалентному обміні у взаємодії. Мірою еквівалентності з боку суб'єкта виступає загальна та індивідуальна задоволеність діяльністю. Іншим фактором, що формує утилітарно-практичну мотиваційну сферу людини, виступає співвідношення між системами цінностей (і, відповідно, процесів, спрямованих на їхню реалізацію) і диспозиціями, соціальними установками суб'єктів організаційної діяльності.

Однієї з найбільш популярних і цікавих теорій, що описують психологічну сторону цього явища, можна вважати моделі інструментальності Е. Фрома, засновані на розвитку положень концепцій «очікуваної цінності» і «інструментальності». Пояснюючи явище «очікуваної цінності», Е. Фром прибігає до способу множення або мультиплікації зв'язків валентності і інструментальності між собою, у результаті чого утвориться складна, але лінійна залежність показує, що результат тим вище, чим сильніше мотивація, тенденція або спонукання до дії. У випадку вибору альтернативних дій при однакової інструментальності

обирається альтернатива з оптимальною валентністю [6].

Виходячи з цього, Е. Фром робить висновок, що результат дії сам по собі має високу валентність: «успішний результат дії завжди має максимальну інструментальність (+1) з «винагородою», що володіє для окремих осіб характером валентності, такий як почуття задоволення власними досягненнями. Дане положення складає змістовну основу моделі валентності, що Е. Фром формалізує у виді вираження:

$$V_j = f \left[\sum_{k=1}^n (V_k \times J_{jk}) \right],$$

де V_j – валентність результату дії j ; V_k – валентність наслідку k ; J_{jk} – очікувана інструментальність (від -1 до +1) результату дії j для настання наслідку k .

З формули стає очевидним, що валентність результату не є пряма, а завжди опосередкована характером наслідків дії, або, інакше кажучи, валентність очікуваного результату завжди є функція всієї суми валентностей наслідків дії i , відповідно, очікуваних або передбачуваних інструментальностей результату самої дії.

Описана модель дозволяє пророкувати оцінку ситуації суб'єктом, що діє у визначеному напрямку з визначеною напругою. Досвід закордонних досліджень показує, що вона може продуктивно використовуватися при аналізі задоволеності роботою, однак, має й обмеження, що пов'язано з:

а) неможливістю пояснити механізми диференціювання вибору при альтернативних діях;

б) існуванням механізмів, що керують інтенсивністю виконуваних дій [1, с. 274].

Як своєрідну компенсацію цих обмежень, Е. Фром пропонує модель, у якій реалізує зв'язок між «очікуванням досягнення» у результаті дії або події і валентністю цього результату, визначаючи її поняттям «психологічна сила» (P).

На думку автора, такий зв'язок відбиває «результуючу тенденцію поведінки в ситуації вибору» і може бути виражена як:

$$F_i = f \left[\sum_{j=1}^n (E_{ij} \times V_j) \right],$$

де F_i – психологічна сила виконаної дії i ; E_{ij} – сила очікування (від 0 до 1), де дія i призводить до результату j ; V_j – валентність результату j .

Компенсація досягається приєднанням фактора імовірності, з яким дія або подія веде до бажаного (очікуваного) результату. Інакше кажучи, модель реалізує зв'язок між чеканням досягнення в результаті дії визначеної події або об'єкта з валентністю цього результату.

На відміну від попередньої, спрямованої на аналіз задоволеності діяльністю (модель оцінки), вона є моделлю дії. Найчастіше вона використовується для дослідження продуктивності діяльності, характеру і ступеня професійних досягнень і їхньої напруженості. Результати, отримані в конкретних дослідженнях за допомогою моделі, порозуміваються значною мірою з погляду ступеня

напруженості, умотивованості або мотивації діяльності.

Різні ступені напруження можуть вести до різного рівня результатів дії, а ті, у свою чергу, до різної валентності наслідків дії. По Е. Фрому, ступінь необхідної напруги є функція від алгебраїчної суми добутків валентностей будь-якого рівня результатів дії і чекання, що при даному рівні напруги цей рівень може бути досягнутий [6].

Якщо описані моделі (валентності і психологічної сили) досить популярні і знаходять своїх прихильників і критиків як у закордонній, так і у вітчизняній науці, то третя, незаслужено обійдена, хоча концепція Е. Фрома повинна розглядатися цілісно. Модель «виконання» є закономірним логічним її завершенням, а не деяким приватним доповненням. Основний зміст цієї моделі спрямовано на формулювання засобів прогнозування результату, що досягається.

Робочим положенням при цьому виступає наступне: усякий досягнутий результат дії завжди є функцією мультиплікативно пов'язаних здібностей і мотивацій або, інакше кажучи:

$$\text{Результат дії} = f \text{ здібність} \times \left[\sum_{j=1}^n (E_{ij} \times V_j) \right],$$

де $(E_{ij} \times V_j) = F$, тобто значенню психологічної сили або сили мотивації.

Безсумнівно, сам зміст проблеми про взаємну детермінацію здібностей і мотивації загальновідомий і має велику експериментальну перевірку, емпіричні підтвердження і т.ін. Але важливість формулювання цієї моделі в контексті концепції інструментальності складається в її органічному включенні в цілісну інтегральну модель (див. рис.1).

Модель валентності

Модель виконання

Модель дії

Рис. 1. Процесуальний підхід до пояснення теорії інструментальної мотивації [1]

Таку узагальнену модель Х. Хекхаузен пропонує розглядати як інтегральну структуру, що відбиває функціональну єдність усіх трьох моделей як необхідних

етапів єдиного процесу досягнення «очікуваної цінності» [5, с. 277]. Схема включає відповідні елементи, що визначають зміст кожної моделі. Процес починається з взаємодії валентностей наслідків дії і інструментальності рівня дії.

Підсумком взаємодії є валентність відповідного рівня результату дії. Валентність, що утворилася, взаємодіє з чеканням досягнення для одержання даного цільового рівня результату дії. Валентність, що утворилася, взаємодіє з чеканням досягнення для одержання даного цільового рівня результату дії. Цей процес породжує мотивацію (психологічну силу) для виконання відповідної дії (тобто готовність затратити необхідну кількість зусиль). Тут можна говорити про інтенсивність тенденцій до дії або про мотивації. І, нарешті, у результаті добутку психологічної сили (зусиль) і здібностей суб'єкта формується результат дії, що досягається їм реально. Розглянута теорія та її інтерпретаційна схема володіють універсальними пояснювальними властивостями. За характером основних параметрів вона дуже близько пов'язана з мотиваційною регуляцією організаційного поведіння.

Необхідно відзначити, що кожен параметр моделі, так само як і в процесуальній схемі в цілому, можуть бути розглянуті через призму специфіки соціально-організаційних ознак, механізмів соціально-психологічної регуляції організаційного поведіння і діяльності. Специфіка цих проявів – не тільки в характері і рівні опосередкованості механізмів реалізації валентності результатів, але й в особливій змістовній або значеннєвій природі досягнень, очікуваних цінностей і винагород. У зв'язку з цим антиципація може стосуватись і поширюватись на різні сторони життєдіяльності суб'єкта, що рівною мірою стосується як майбутніх змін оточуючої людини дійсності, так і змін її соціального стану, тих чи інших норм поведінки, самоконтролю і контролю за власними діями та діями інших людей.

Аналізуючи становлення поведінкової активності особистості у структурно-функціональному аспекті, науковці описують структурний напрям розвитку поведінки, що визначається рухом від недиференційованості, злитності поведінкових актів до структурно організованих дій, в яких вибирається психологічно більш важке рішення, а сама дія стає підвладною людині. Очевидно, що в основі такого вибору є випереджальне відображення всіх можливих варіантів поведінки та зіставлення їх, а способи поведінки окремої особистості, як зазначає вчений, є системою, що обумовлені структурою образу «Я», на відміну від нижчих, стимул-реактивних форм поведінки особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Динамічний підхід до вивчення особистісних характеристик антиципації орієнтовано на дослідження закономірностей постійного «руху» самої особистості учнівської молоді у просторі власних якостей, власного віку, змінюваність соціальних норм, під час участі в суспільних процесах, на вивчення якісних змін в особистості, прогресивних або регресивних форм і тенденцій розвитку, причин трансформації особистості. Антиципація як властивість особистості передбачає активну участь самої особистості у процесі свого розвитку шляхом визначення місця тих чи інших подій у власному житті, у визначенні їх суб'єктивної цінності, в закріпленні у своїй поведінці її сталих складових, змін у духовному і душевному житті.

Саме антиципація забезпечує формування мети, планування і програмування поведінки (діяльності), вона належить до процесів ухвалення рішень, поточного контролю і до комунікативних актів. Єдність когнітивної і комунікативної функцій психіки виявляється в ефектах антиципації найбільш вираженим чином. Необхідно відзначити й багато рівневість процесів антиципування.

Найбільш суттєвою характеристикою антиципації як процесу слід вважати не тільки її випереджаючий – часовий ефект, а й максимальне усунення невизначеності під час ухвалення рішень. Інакше кажучи, антиципація – це не тільки просторово-часове випередження, а й той чи інший ступінь повноти й точності прогнозування. Антиципуючий ефект є результатом максимального збільшення «детермінуючої частини» акту ухвалення рішення і постійного уточнення «ймовірної частини» передбачення.

Особистісний підхід дозволяє вивчати антиципаційні процеси вищого порядку, які пов'язані з системою відношень особистості, її розвитком, самовизначенням та життєвим плануванням. У низці подібних досліджень, в яких антиципація не визначається як його предмет, розкриття закономірностей психічного розвитку особистості неминуче виводить у галузь антиципаційних здібностей особистості в цілому. Методологічне значення цієї концепції щодо ставлення людини до майбутнього обумовлює необхідність аналізу антиципаційних здібностей людини в системному зв'язку з її особистісними якостями, мотивами та потребами.

Список використаних джерел та літератури

1. Казьмиренко В. П. Социальная психология организаций / В. П. Казьмиренко. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
2. Муханова І. Ф. Визначення життєвої перспективи у сучасній молоді / І. Ф. Муханова // Актуальні проблеми психології малих груп. Збірник тез всеукраїнської наукової конференції. – К., 2011. – С. 58–61.
3. Ніколенко Д. О. Проблема антиципації в пізнавальній діяльності працівників оперативних служб ОВС / Д. О. Ніколенко // Юридична психологія та педагогіка: науковий журнал. – 2011 – № 1(9). – С. 212–220.
4. Романенко О. В. Антиципація як критерій психічної активності / О. В. Романенко // Юридична психологія та педагогіка: науковий журнал. – К. : КНУВС, 2009. – № 1 (5). – С. 19–28.
5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – 2-е изд. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
6. Фромм Э. Иметь или быть? / Эрих Фромм ; [пер. с англ. Н. И. Войсунской, И. И. Каменкович]. – М. : Прогресс, 1986. – 238 с.